

การเมืองสยามเมื่อต้นรัชกาลที่ 5 ใครคือผู้สำเร็จราชการ “คนที่ 2” ?

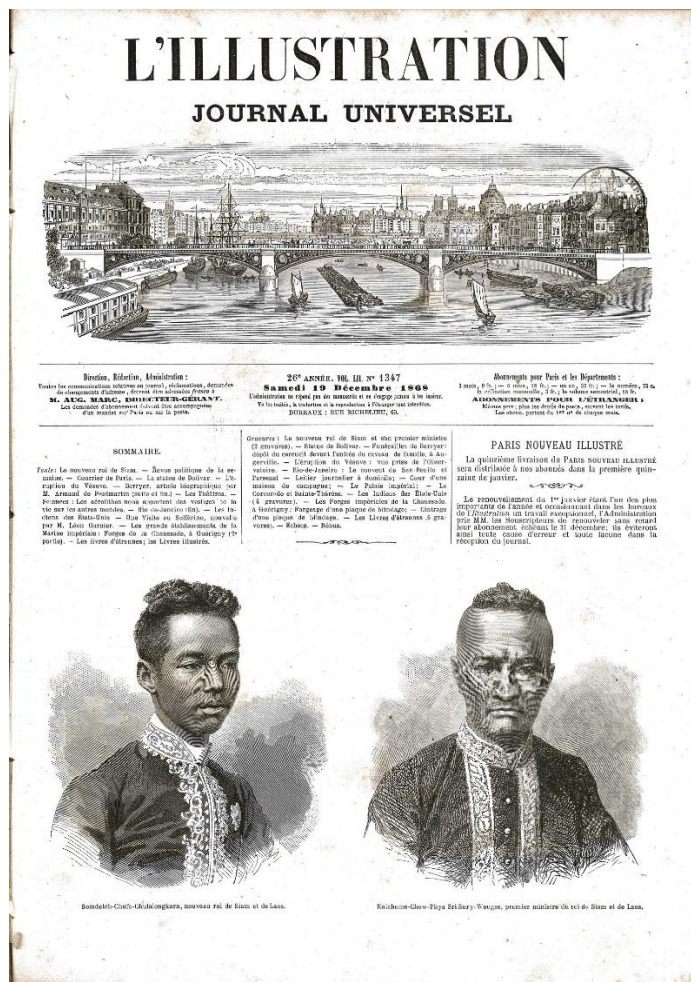
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5

หนังสือพิมพ์จากฝรั่งเศสอายุเก่าแก่ถึง 147 ปี แจ้งข่าวความคืบหน้าการปลดแผ่นดินในประเทศสยามเมื่อปี ค.ศ. 1868 ว่ากษัตริย์องค์ใหม่ผู้เยาว์วัยได้รับการแต่งตั้งโดยหัวหน้าขุนนางจากตระกูลที่ทรงอำนาจที่สุดให้สืบทอดราชวงศ์และจะเป็นผู้หนุนหลังรัชกาลใหม่ในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ทว่า กษัตริย์องค์ใหม่กลับโต้แย้งว่าทรงถูกเบียดบังอำนาจและเหล่าขุนนางถูกรอบงำโดยผู้สำเร็จราชการคนนี้ แล้วใครกันแน่ที่อยู่ข้างหลังบัลลังก์เมื่อเริ่มต้นรัชกาลที่ 5? ท่ามกลางความผันผวนและเปลี่ยนตัวผู้นำประเทศ บุรุษอีกคนหนึ่งต่างหากที่เป็นแกนขาและดวงตาของกษัตริย์อย่างแท้จริง ในฐานะผู้สำเร็จราชการคนที่ 2 คนภายนอกประเทศผู้อ่านข่าวหนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสมักจะเข้าใจอย่างผิดเพี้ยนถึงความเปลี่ยนแปลงในสยามช่วงปี ค.ศ. 1868 (พ.ศ. 2411) ภายหลังจากเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 จากข่าวลือที่เล็ดลอดออกไปเท่านั้น เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีผู้สื่อข่าวและสำนักข่าวต่างประเทศเป็นตัวเป็นตนอยู่ในพระนคร ส่วนในพระนครเองคนวงในก็ยังเชื่อถือแนวโน้มทางการเมืองที่ขุนนางจากครอบครัวตระกูลขุนนางยังคงมีบทบาทต่อไปภายในราชสำนักและเป็นกลุ่มผู้ให้ข่าวต่อสังคมภายนอกที่มีความเป็นไปได้มากที่สุด สถานการณ์ในระยะนั้นจึงน่าเชื่อถือว่าไม่มีทาง “พลิกโฉม” ที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จะเป็นประธานหลักในการสรรหาพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ในที่สุด

สำนักข่าวหนังสือพิมพ์ยักษ์ใหญ่ของฝรั่งเศสประจำกรุงปารีสยังได้เคยสัมภาษณ์คนในตระกูลขุนนางเป็นส่วนตัวมาแล้ว เมื่อครั้งพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) ในฐานะราชทูตสยามพาคณะเดินทางไปเข้าเฝ้าจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ถึงกรุงฝรั่งเศสในปี ค.ศ. 1861 (พ.ศ. 2404) ก็ยังเคยให้สัมภาษณ์นักข่าวของ LE MONDE ILLUSTRÉ แบบน่าตกใจว่า “ราชบัลลังก์สยามไม่ได้เป็นระบบสืบเชื้อสายโดยตรง กษัตริย์สามารถเลือกบุคคลที่

เหมาะสมหรือเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ได้ บุคคลในระดับแนวหน้าซึ่งเป็นที่คาดหวังกัน
อาจจะเป็นเจ้าของพระยาภคฉัตรคนปัจจุบันที่ผู้คนให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างมาก จึงมีความเป็นไปได้ที่ท่านจะก้าว
ขึ้นมาเป็นกษัตริย์องค์ต่อไปเมื่อกษัตริย์องค์ปัจจุบันสิ้นพระชนม์ลงพวกเรา (นักข่าว) ได้เก็บคำพูดของราชทูตไทย
ท่านหนึ่งที่ทำให้พวกเราต้องอึ้ง แต่จะไม่ขอกล่าวในที่นี้ด้วย” [1]

จึงไม่น่าแปลกใจเลยที่เมื่อข่าวการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแพร่สะพัด
ออกไป สำนักข่าวของฝรั่งเศสจึงลงรูปตัวเต็งของผู้นำประเทศคนใหม่ในสยามคู่กันกับองค์รัชทายาทผู้เยาว์วัย
รัชทายาทก็คือเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ ส่วนผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรูปก็คือท่านช่วง บุนนาค บุคคลตามเฝ้านี้คาด
กันไว้นานแล้ว (ดูภาพด้านล่าง) [14]

ภาพประกอบข่าวขึ้นหน้าหนึ่ง หนังสือพิมพ์กรุงปารีส L'illustration 19 December 1868
เมื่อเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์เสวยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 5 โดยมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแทน
จนกว่าจะทรงบรรลุนิติภาวะ (เอกสารต้นฉบับของสะสม คุณไกรฤกษ์ นานา)

คนภายนอกยังเข้าใจผิดเกี่ยวกับผู้แต่งตั้งกษัตริย์

การให้สัมภาษณ์ผู้สื่อข่าวต่างประเทศของขุนนางในตระกูลขุนนาง สมัยนี้อาจเรียกว่าเป็น “ทฤษฎีสมคบคิด” ที่สร้างความเข้าใจผิดให้เกิดขึ้นกับคนภายนอกประเทศที่ไม่รู้ต้นลึกลงมาบางกับเหตุการณ์ที่แท้จริงในราชสำนัก ทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนเสมอมา คนไทยด้วยกันเองบางทีก็ยังจับต้นชนปลายไม่ค่อยได้ ความกำกวมของประวัติศาสตร์ไทยในช่วงนี้เกิดขึ้นเมื่อคนส่วนใหญ่เชื่อว่ารัชกาลที่ 4 ทรงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ หรือเจ้าพระยากลาโหม (ต่อไปจะเรียกสั้นๆ ว่า ท่านช่วง – ผู้เขียน) เป็นผู้แต่งตั้งรัชกาลที่ 5 และให้ทำหน้าที่เป็นพี่เลี้ยงในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจนกว่าเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์จะทรงบรรลุนิติภาวะ ความจริงแล้วไม่ใช่ เป็นแต่ทรงชี้ช่องให้ท่านช่วงเป็นผู้หนึ่งในจำนวนผู้ใหญ่ 3 ท่านที่จะประชุมหารือกันเลือกกษัตริย์องค์ใหม่ตามที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชี้แจงว่า “ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้นได้มีรับสั่งให้หากกรมหลวงวงศาธิราชสนิทกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้าพระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่าผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้นให้พระราชวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือกันสุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระเจ้าน้องยาเธอหรือพระเจ้าลูกยาเธอพระเจ้าหลานเธอพระองค์ใดจะทรงสามารถปกครองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระราชวงศ์นั้นพระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะทรงปกครองแผ่นดินได้ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางที่ประชุม อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย” [10] หลังจากเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในฐานะเสนาบดีผู้ใหญ่จึงได้เชิญพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีชั้นผู้ใหญ่มาประชุมกัน โดยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ ซึ่งมีพระชันษามากที่สุดในบรรดาพระราชวงศ์ได้ทรงเป็นผู้เสนอขึ้นก่อนในที่ประชุมให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิศประชาภาน ซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์พระองค์นี้เองเป็นผู้เสนอในที่ประชุมว่า เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ยังทรงพระเยาว์ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ช่วยว่าราชการแทนไปก่อนจนกว่าเจ้าฟ้าชายจะทรงผนวชพระ คือมีพระชนมายุครบ 20 พรรษา ในปี พ.ศ. 2416 ที่ประชุมก็เห็นพ้องต้องกัน[10] แต่การที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เคยเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่มาก่อนและเป็นผู้มีบุญบารมีมาก ส่งผลให้ท่านช่วงและญาติวงศ์บริวารของท่านซึ่งรับราชการอยู่ในรัชกาลที่ 3 และ 4 หลายท่านก้าวขึ้นมาใช้อำนาจและบทบาทในการบริหารราชการแผ่นดินมากขึ้นกว่าเดิม และมีแนวโน้มจะเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงานยิ่งกว่าขุนนางจากตระกูลอื่นๆ แล้วยังมีผลให้ขุนนางจากตระกูลขุนนางก้าวขึ้นมาคุมอำนาจและมีอิทธิพลสูงสุดในกรมสำคัญๆ ไปได้แทบทั้งหมด ทำให้อำนาจในการบริหารบ้านเมืองทั้งทางด้านการเมือง การทหาร และเศรษฐกิจตกอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาด (11) การก้าวขึ้นสู่อำนาจขั้นสูงสุดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 นั้นส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา เป็นยุวกษัตริย์ที่อ่อนแอขาดที่พึ่ง ทั้งยังขาดประสบการณ์ในการบริหารราชการทุกอย่าง ขาดคนสนับสนุนอุ้มชู และตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของท่านช่วงโดยปริยาย ดังคำอธิบายของรัชกาลที่ 5 เอง เมื่อมีพระราชดำรัสเล่าให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ฟังถึงสถานภาพของพระองค์ภายใต้ผู้สำเร็จราชการในยุคนั้นว่า (ช่วง บุนนาค หรือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในรัชกาลที่ 5 - ผู้เขียน) “แต่ความจริงหาเป็นเช่นความคาดหมายของคนทั้งปวงดั่งนั้นในเวลาซึ่งกล่าวมาแล้ว อันจะพูดตามคำไทยอย่างง่ายๆ ว่ามีบุญขึ้นนั้น ที่แท้จริงเป็นผู้มีกรรมและมีทุกข์ยิ่งขึ้น ดังตัวพ่อได้เป็นมาเอง อันจะเล่าโดยย่อให้ทราบต่อไปนี้ ในเวลานั้นอายุพ่อเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่โลเลเหลวไหลก็มีได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการ อันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อ คือเจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มี โดยมากฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ที่ได้รักใคร่สนิทสนมอยู่บ้าง ก็เป็นแต่ผู้น้อยโดยมาก ที่เป็นผู้ใหญ่ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดาหรือที่ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็กมีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไปไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเอง ยังเป็นเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่แม้แต่เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อมทรงประพฤติมาแล้วได้ ยังซ้ำเจ็บเกือบจะถึงแก่ความตายอันไม่มีผู้ใดสักคนเดียว ซึ่งจะเชื่อว่ารอด ยังซ้ำถูกอันตรายอันใหญ่คือทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตในขณะนั้นเปรียบเหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นตั้งไว้ในที่สมมติ กษัตริย์ เหลือที่จะพรรณนาถึงความทุกข์อันต้องเป็นกำพว้าในอายุเพียงเท่านั้น และความหนักของมงกุฎอันเหลือที่คองจะทานไว้ได้ ทั้งมีศัตรูซึ่งมุ่งหมายอยู่โดยเปิดเผยรอบข้าง ทั้งภายในภายนอกหมายเอาทั้งในกรุงเองและต่างประเทศ ทั้งโรคภัยในกายเบียดเบียนแสนสาหัส (12)

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

สถานการณ์ในขณะนั้นถูกซ้ำเติมให้ยุ่งยากขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 4 มีพระราชปรารภให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ประชุมปรึกษาหารือกันคัดเลือกผู้ที่เหมาะสมให้ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อไป แต่สถานภาพและอำนาจหน้าที่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เมื่อรัชกาลที่ 4 เสด็จสวรรคตทำให้ดูประหนึ่งว่าท่านมีอำนาจในการตัดสินใจแต่ผู้เดียว[10]

บางสิ่งดลใจให้สมเด็จพระเจ้าพระยาตั้งผู้สำเร็จราชการ “คนที่ 2”

ธรรมดาเมื่อเกิดผลัดแผ่นดินขึ้น หรือมีการเปลี่ยนรัชกาลก็มักจะเกิดความหวาดหวั่นในหมู่ประชาชนและพระราชวงศ์ด้วยเกรงว่าจะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติขึ้นหรือเกิดโจรผู้ร้ายก่อความไม่สงบเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเนื่องๆ ในสมัยก่อนหน้านั้น แม้ในครั้งนี้ก็เช่นกันก็มีความหวั่นใจกันแพร่หลาย และมีสาเหตุให้ต้องหวาดกลัวเพราะรัชกาลที่ 5 ยังทรงพระเยาว์ จำเป็นต้องมีคนนอกมาช่วยกำกับว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ คนทั้งหลายในพระนครต่างพากันหวั่นเกรงว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะแย่งชิงราชสมบัติ เนื่องจากตระกูลของท่านตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์เริ่มต้นมาล้วนมีบทบาทในการเลือกสรรรัชทายาทและแต่งตั้งพระเจ้าแผ่นดินเองก็หลายครั้ง[10]

ครั้งนี้ก็เช่นเดียวกัน ให้บังเอิญชื่อของท่านช่วงดันไปซ้ำกับชื่อ “เจ้าพระยาโกษาโหมสุริยวงศ์” ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีที่เคย “แย่งชิงราชสมบัติ” มาก่อนในสมัยพระเจ้าปราสาททองครั้งกรุงศรีอยุธยา เรื่องมีอยู่ว่า ในปี พ.ศ. 2171 เมื่อพระเจ้าทรงธรรมไกล้จะสวรรคตนั้น ทรงมอบเวนราชสมบัติให้แก่พระเชษฐาธิราชในขณะที่พระราชโอรสองค์ใหญ่พระชันษาได้ 14 ปี ให้อยู่ในการกำกับดูแลของเจ้าพระยาโกษาโหมสุริยวงศ์ อันเป็นพระญาติเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อมาพวกข้าหลวงเดิมนั้นไปทูลยุยงพระเชษฐาธิราชใส่ร้ายว่าเจ้าพระยาโกษาโหมสุริยวงศ์ว่ากำลังคิดกบฏแย่งชิงราชบัลลังก์เสียเอง จึงตรัสสั่งให้เรียกตัวมาจะชำระลงโทษ สุดท้ายเจ้าพระยาโกษาโหมสุริยวงศ์ก็เลยตั้งตัวเป็นกบฏจริงๆ จับพระเชษฐาธิราชปลงพระชนม์ และชิงราชสมบัติมาไว้เสียเอง[10] เรื่องนี้บังเอิญคล้ายคลึงกับเหตุการณ์เมื่อต้นรัชกาลที่ 5 ทั้งนามบุคคลและสถานการณ์ในเวลานั้นล้วนใกล้เคียงกัน ท่านช่วง บุนนาค ซึ่งตกเป็นเป้าสายตาของชาวราชสำนักจึงถูกเพ่งเล็งว่าจะแย่งชิงราชสมบัติเช่นกัน จำต้องคิดหาอุบายป้องกันตนเองจากคำครหานินทาของสังคม โดยเฉพาะความหวาดหวั่นของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ที่ต้องปล่อยให้คนนอกอย่างพระยาโกษาโหมเข้ามาเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน [10] ความตื่นกลัวว่าจะถูกจับผิดในเรื่องทฤษฎีสมคบคิดของคนในตระกูลบุนนาคยังตกทอดมาอย่างทายาทรุ่นหลังต่อๆ ลงมาดั่งคำปรารภของสมเด็จพระนางเจ้าสุชมลามาตย์ พระอรรคราชเทวีในรัชกาลที่ 5 ผู้เป็นสมาชิกในครอบครัวสกุลบุนนาคชั้นหลานของสมเด็จพระเจ้าพระยา มีพระดำรัสสั่งสอนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ผู้เป็นพระโอรส ขณะเสด็จไปทรงศึกษาอยู่ในเยอรมนีให้ทรงสงบเสงี่ยมเจียมตัวต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระเชษฐาต่างพระมารดา อย่าให้ต้องถูกติฉินนินทาว่ากำเริบเสิบสานเป็นอันขาดต่อหน้าสมเด็จพระเชษฐาธิราชเพราะความมีสกุลบุนนาคเป็นชื่อเสียงติดพระองค์อยู่ ความว่า “เพราะแม่รู้อยู่เต็มใจว่าชาวปากข้างโน้น [สกุลบุนนาคตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ที่ฝั่งธนบุรีเป็นส่วนมาก จึงเรียกกันว่าชาวปากข้างโน้น - ผู้เขียน] นั้นเป็นที่รังเกียจของเจ้านายเป็นอันมาก เพราะผู้ใหญ่บางคนทำยุ่งเหยิงไว้ ความชั่วจึงเลยมาแปดเปื้อนแก่พวกลูกหลานต่อมา แลพวกเหล่านั้นกองพันโตหนักด้วย ประการหนึ่งตัวของลูกก็ไม่ใช่เป็นเจ้านายอย่างสามัญ ความรเวงสงไสยมักอาจต้องเกิดขึ้นเพราะเป็นเจ้าฟ้าปัญญาดี เลมีญาติข้างแม่มาก เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าควรที่จะแก้ความรเวงว่าจะหมายเป็นใหญ่โตนั้น ก็มีอย่างเดียวที่จะต้องทำให้พูนหม่อมโตท่านรักใคร่ไว้วางพระทัยจริง ให้ปรากฏแก่ตาคนทั้งหลายหลายๆ เท่านั้น เพราะถ้าพระองค์ท่านเองโปรดปรานสนิทสนมอยู่แล้ว คนทั้งหลายก็คงไม่มีช่องที่จะเข้ายุ่งได้เอง”[13] และเมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงตระหนักถึง

ความดีความชอบของขุนนางตระกูลขุนนาคที่ได้ช่วยสนับสนุนพระองค์ให้ได้ครองราชย์ และมีกำลังเป็นที่น่าเกรงขามต่อฝ่ายตรงข้าม จึงได้ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ในคณะรัฐบาลจนปราศจากคู่แข่งทางการเมืองจากตระกูลอื่นๆ และสามารถรวบรวมอำนาจทางการเมืองแบบเบ็ดเสร็จไว้ได้อย่างเหนียวแน่น มีอาทิ

1. เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม (ดิศ บุนนาค) ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และได้ดำรงตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน”
2. พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (หัต บุนนาค) ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ และได้ดำรงตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการพระนคร”
3. พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และได้ดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหม (และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในที่สุด)
4. จมื่นราชามาตย์ (ชำ บุนนาค) ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดี ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยราชการในกรมท่า (ต่อมาเปลี่ยนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี)
5. นายพลพัน (ชุ่ม บุนนาค – น้องชายของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) ได้เป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์ ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นว่าที่สมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ
6. จมื่นสมุหพิมาณ (แพ บุนนาค – บุตรชายของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ดูแลกรมพระคลังสินค้า
7. นายไชยขรรค์ (แยม บุนนาค – บุตรชายของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ได้เป็นพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ดูแลกรมทหารมหาดเล็ก
8. นายฉันทุ้มแพร (วร บุนนาค – บุตรชายของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) ได้เป็นจมนไวยวรนารถในกรมทหารมหาดเล็กต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์)
9. เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกศาธิบดี (ท้วม บุนนาค) น้องชายต่างมารดาของท่านช่วง บุนนาค ได้รับแต่งตั้งเป็นเสนาบดีกรมท่าดูแลกิจการต่างประเทศ

ขุนนางผู้ใหญ่ทั้ง 9 ท่านจากตระกูลขุนนาคนี้ก้าวขึ้นมากุมอำนาจสิทธิ์ขาดในกรมหลักๆ ของรัฐบาลสยาม ครอบคลุมกรมพระกลาโหม กรมพระคลัง กรมพระคลังสินค้า กรมท่า และกรมมหาดเล็ก ซึ่งดูแลกองทัพ การจัดเก็บรายได้ของประเทศ การต่างประเทศ และกองทหารรักษาพระองค์ ทำให้เป็นตระกูลที่ทรงอิทธิพลที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 4-5 [11]

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) มีตำแหน่งมื่นราชามาตย์ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญร่วมกับมื่นไวยวรรณ (ช่วง บุนนาค) ผู้ที่ ทูลเชิญเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์

การมีอำนาจสูงสุดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อต้นรัชกาลที่ 5 ย่อมเป็นที่หวาดหวั่นเกรงกลัวของอาณาประชาราษฎร์ทั่วไป แม้แต่สมณชีพราหมณ์ก็ยังพากันครั้นคร้ามในบุญบารมี ขนาดพระเถระชั้นผู้ใหญ่อย่างสมเด็จพระพุฒาจารย์โตยังเข้าไปหาสมเด็จพระยาเพื่อถามให้หายสงสัยว่า “อาตมาภาพได้ยินว่าทุกวันนี้แผ่นดินมีดม้วนักเพราะมีคนคิดร้ายจะเอาแผ่นดิน ไม่ทราบว่าจะเท็จจริงประการใด ถ้ามันเป็นความจริง อาตมาใคร่จะขอบิณฑบาตเขาเสียสักครั้งหนึ่ง” สมเด็จพระยาจึงรีบตอบว่า “พระคุณเจ้าอย่าได้วิตกเลยตราบใดที่กระผมยังมีชีวิตอยู่จะไม่ให้แผ่นดินมีดม้วนด้วยมีผู้ใดแย่งแผ่นดินเด็ดขาด”[3] ด้วยความที่เห็นผู้คนในบ้านเมืองพากันหวาดระแวงในตัวท่าน สมเด็จพระยาจึงตัดไฟแต่ต้นลมคัดเลือกบุรุษผู้อาวุโสท่านหนึ่งผู้เป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์เข้ามาแทรกกลางเป็นเครื่องกันกระทบในการบริหารราชการแผ่นดิน ท่ามกลางความกดดันที่ท่านตกเป็นจำเลยของสังคมและไม่อาจเป็นที่ไว้วางใจได้ จึงเกิดมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคนที่ 2 ขึ้นโดยเจตนาของท่านช่วงเองเมื่อต้น

รัชกาลที่ 5[5] ผู้สำเร็จราชการคนที่ 2 เป็นใคร? มีหลักฐานที่ทำให้เชื่อได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาต้องการอุปโลกน์ใครสักคนที่ไม่มิพิชงต่อตัวท่านขึ้นมาเป็นตัวช่วยทำภารกิจคู่ขนานกับท่านในภาพพจน์เดียวกันแต่ในอีกหน้าที่หนึ่งซึ่งแทบไม่มีความจำเป็นเลย จะได้กันท่านออกไปจากการถูกใส่ร้ายป้ายสีของขุนนางฝ่ายตรงข้าม โดยมีตำแหน่งที่สวยหรูในทางทฤษฎี แต่ไร้ซึ่งอำนาจในทางปฏิบัติ เรียกว่า “ผู้สำเร็จราชการฝ่ายราชสำนัก” ก็เพื่อเป็นกุญแจไปสู่ความปรองดองทางการเมือง โดยการเสนอตัวเลือกเป็นเจ้านายฝ่ายหน้าที่ไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใดและทุกฝ่ายยอมรับได้ สมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นผู้เสนอชื่อบุคคลนั้นขึ้นในที่ประชุมเสนาบดีอย่างเปิดเผยเพื่อแสดงความบริสุทธิ์ใจพร้อมกับคำแก้ตัวแบบน่าเห็นใจว่าท่านไม่สันทัดในเรื่องราวของพระราชประเพณี เกรงจะทำได้ไม่ครบถ้วนบริบูรณ์ จึงใคร่จะเสนอสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนบาราบปรปักษ์ ให้สำเร็จราชการด้านราชกิจเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย [5] นักประวัติศาสตร์ไทยรุ่นก่อนยังเคยให้เหตุผลที่สมเด็จพระเจ้าพระยายกเจ้าฟ้ากรมขุนบาราบปรปักษ์ขึ้นมาทำงานควบคู่กับท่านก็เพื่อจะมิให้คนทั้งหลายคาดหวังว่าท่านจะเป็นผู้รับผิดชอบทุกอย่าง ก็ด้วยคนทั้งปวงคิดหวาดระแวงอยู่ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะแย่งชิงราชสมบัติตามอย่างที่เคยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา[4] อนึ่ง กลุ่มต่อต้านที่เป็นคู่อริตลอดกาลของสมเด็จพระเจ้าพระยาในระยะนั้น และทำตัวออกหน้าออกตาอย่างไม่ปิดบังตนเองนำโดยขุนนางอาวุโสจากตระกูลดังที่เป็นคู่แข่งทางการเมืองของท่านช่วงตลอดมา ได้แก่ ขุนนางจากสายตระกูลเพ็ญกุล สายตระกูลชูโต และสายตระกูลอมตยกุล คนที่ตั้งตัวเป็นหัวหน้าและแสดงตนว่าเป็นศัตรูกับสมเด็จพระเจ้าพระยามาตั้งแต่ในรัชกาลที่ 4 แล้วประกอบด้วยเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ดิศารัง (เพ็ง เพ็ญกุล) เจ้าพระยาผู้นี้ได้ร่วมกับเจ้าหมื่นเสมอใจราช (เอม ชูโต) และพระวิสุตรโยธามาศย์ (โหมต อมาตยกุล) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยาภานุภักดีโกศล ได้ร่วมกันสัญญาว่าจะคอยป้องกันสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ถ้าหากสมเด็จพระเจ้าพระยาจะแย่งราชสมบัติ[5]

ส่วนตัวของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนบาราบปรปักษ์นั้นเป็นบุคคลที่ค่อนข้างเก็บเนื้อเก็บตัว และไม่ค่อยมีบทบาทมากนักในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงสั่งให้เฉพาะงานภายในราชสำนักที่เรียบง่ายและไม่ผาดโผนนัก ได้แก่ ภารกิจภายในกรมวัง กรมพระคชบาล และกรมสังฆการีธรรมการ พระจริยวัตรอันสุขุมแบบนักวิชาการอาวุโส ส่งเสริมให้พระองค์ท่านเป็นผู้ชำนาญการพิเศษในศิลปศาสตร์ที่เกี่ยวข้องแต่เรื่องราวราชประเพณี พงศาวดาร พุทธศาสตร์ ไสยศาสตร์ ภูมิศาสตร์ เลขะวิทยา สรภาน มนตราและพยากรณ์ แพทยศาสตร์ ชาติมุสิกการ นวกรรม หัตถโกศล รัตนศาสตร์ ฤทธศาสตร์ ดุริยานยุต นัจจะเวธี กีฬาโกศล และสุทธศาสตร์ เป็นต้น ซึ่งไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับการเมืองและการบริหารราชการแผ่นดินเลย[4] การที่เจ้านายฝ่ายหน้าถูกเสนอตัวขึ้นมาเป็นเสาหลักอีกคนหนึ่งภายในคณะรัฐบาล ถูกมองว่าทำให้เป็นตัวแปรคนสำคัญในฐานะนักการเมืองสายใหม่ที่ใจซื่อมือสะอาด ปราศจากมลทิน ไม่ฝักใฝ่ฝ่ายใด ไม่ยึดติดกับอำนาจ และที่สำคัญคือไม่ใช่คู่แข่งทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาเลยแม้แต่น้อย ทั้งตัวท่านเองก็ได้มีความทะเยอทะยานทางการเมืองเลยสักนิด[5] เจ้านายผู้นี้มีพระนามเต็มว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบาราบปรปักษ์ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 และสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงกษัตริย์เทวี จึงมีศักดิ์เป็นพระราชปิตุลา (ลุง) ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เป็นต้นสกุล “มลากุล ณ อยุธยา”

เจ้าฟ้ามหามาลาฯ (ต่อไปจะเรียกสมเด็จพระตามพระราชนิยมของรัชกาลที่ 5 - ผู้เขียน) ทรงรับราชการในกรมวังตั้งแต่ในรัชกาลที่ 3 พอถึงรัชกาลที่ 4 ก็ได้ว่าราชการกรมวัง ต่อมาในปี พ.ศ. 2411 อันเป็นปีแรกในรัชกาลที่ 5 ที่ประชุมเสนาบดีและพระบรมวงศานุวงศ์ได้พร้อมใจกันสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนักและว่าการพระคลังทั้งปวง[4] มีพระจริยวัตรที่สมถะและสันโดษ หนังสือเฉลิมพระยศเจ้านายอธิบายคุณสมบัติของพระองค์ไว้อย่างเรียบง่ายและไม่มียศทางการเมืองมาก่อนว่า “ทรงพระปรีชารอบรู้ในอุคตวิชาคหกรรมศาสตร์ โหราศาสตร์ และปฏิภานในการแต่งกายกลอนคำโคลงคำฉันท์และแบบบรรพตำราราชกิจศุภการต่างๆ มีพระอัธยาศัยซื่อตรงดำรงในยุติธรรมสัตย์สุจริตเรียบร้อยมา”[2]

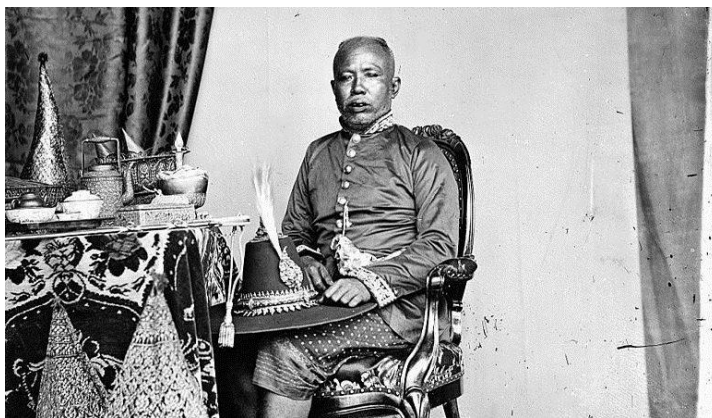
อาจเรียกได้ว่าท่านเป็นนักวิชาการมากกว่านักการเมือง จึงไม่อยู่ในสายตาของเหล่าขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ผู้บริหารราชสำนักมาก่อน กลับเป็นตัวเลือกของสมเด็จพระเจ้าพระยาเพราะไม่ได้เป็นศัตรูทางการเมืองของท่านตั้งแต่แรกและไม่ใช่ว่าผู้มีผลประโยชน์ทับซ้อนเช่นนักการเมืองทั่วไป[5] แต่สถานการณ์กลับไม่เป็นไปตามที่สมเด็จพระเจ้าพระยาคิดไว้ เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ (รัชกาลที่ 5) กลับทรงมอบความไว้วางใจให้เสด็จลุล่วงอย่างท่วมท้น โดยได้มอบอำนาจอาญาสิทธิ์ซึ่งไม่ทรงมีมาก่อนให้กำกับดูแลหน่วยงานราชการที่ไปควบคุมอำนาจบริหารของผู้สำเร็จราชการคนแรกอีกชั้นหนึ่งโดยไม่รู้ตัว เช่น งานด้านมหาดไทย การปกครองท้องถิ่น ความมั่นคง การดูแลหัวเมืองขึ้น และกิจการต่างประเทศ และเป็นบุคคลที่อยู่เบื้องหลังบัลลังก์รัชกาลที่ 5 อย่างแท้จริงในที่สุด[4]

ศูนย์กลางการกระจายอำนาจ “คนใหม่”

มีเหตุผลที่ทำให้เชื่อได้ว่าภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 พ.ศ. 2416 เสร็จสิ้นลง รัชกาลที่ 5 ก็ทรงรับผิดชอบพระราชกิจต่างๆ ด้วยพระองค์เอง อำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระเจ้าพระยาในฐานะผู้สำเร็จราชการคนที่ 1 ก็สิ้นสุดลง แต่ภารกิจของผู้สำเร็จราชการคนที่ 2 กลับเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม และยังคงดำเนินต่อไปนานนับสิบปี แสดงถึงการยอมรับในตัวบุคคลผู้สามารถทำงานร่วมกับพระเจ้าแผ่นดินได้สนิทใจกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา[5] กับภาระหน้าที่ในฐานะ “ผู้ช่วย” ของสมเด็จพระเจ้าพระยาในระยะ 5 ปีแรกของรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-15) สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ช่วยงานราชการกำกับดูแลเรื่องภายในราชสำนักอย่างเดียว บัดนี้กลายเป็นผู้มีภาระหน้าที่เหนือบรรดาขุนนางทั้งหมด จะเป็นรองก็แต่พระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น[4] ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 หรือก่อนการปฏิรูประเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ในปี พ.ศ. 2435 นั้นประเทศสยามยังไม่มีการจัดสรรหน่วยงานราชการให้ขึ้นกับกระทรวงตั้งเช่นทุกวันนี้ การปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาคถูกควบคุมดูแลโดย 2 กรมขนาดใหญ่ได้แก่ กรมพระกลาโหมและกรมมหาดไทย “กรมพระกลาโหม” ควบคุมดูแลกิจการฝ่ายทหารและบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้ อีก 19 เมือง เสนาบดีประจำกรมนี้เรียก “สมุหพระกลาโหม” ซึ่งขุนนางตระกูลขุนนาคเปลี่ยนมือกันบังคับบัญชากรมนี้ตลอดมา สมุหพระกลาโหมผู้มีชื่อเสียงสำคัญ ได้แก่ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) คนต่อมาได้แก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ตามลำดับ การที่ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมสืบทอดมาในสายสกุลเดียวกันจากรุ่นปู่ลงมาถึงบุตรชายและหลานชาย ย่อม

หมายถึงการถ่ายเทอำนาจของคนในตระกูลขุนนางให้แก่กันอย่างต่อเนื่อง ด้วยเหตุนี้อิทธิพลของสมเด็จพระเจ้าพระยา (คือท่านช่วง ขุนนาถ) ก็มีอย่างไม่ขาดตอนตามไปด้วยในรัชกาลที่ 5 ในอีกด้านหนึ่งอิทธิพลอันยิ่งใหญ่ของ “กรมมหาดไทย” หรือกิจการฝ่ายพลเรือนตกอยู่ในกำมือของ “สมุหนายก” ก็ได้ยิ่งหย่อนไปกว่าสมุหพระกลาโหมเลย “สมุหนายก” มีอำนาจหน้าที่ปกครองฝ่ายพลเรือนและหัวเมืองฝ่ายเหนือรวม 26 เมือง รวมไปถึงหัวเมืองขึ้นทางภาคตะวันออกทั้งหมด ได้แก่ มณฑลลาวเฉียง มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกาว มณฑลเขมร และมณฑลลาวกลาง

ตำแหน่งสมุหนายกนี้มิได้สืบทอดจากบรรพบุรุษดังเช่นปรากฏกับสมุหพระกลาโหม โดยเมื่อสมุหนายกในรัชกาลที่ 4 คือ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณรัตพันธ์) ถึงแก่กรรมแล้ว ทายาทของเจ้าพระยาภูธราภัยก็ได้สืบทอดตำแหน่งนั้น รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นเป็นโอกาสให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาสุรเสนาฯ เข้ามาแทนตำแหน่งทันทีเมื่อปี พ.ศ. 2421 และท่านก็ได้กำกับหน้าที่อันสูงส่งนั้นต่อมาอีกถึง 10 ปีจนสิ้นอายุขัยของท่าน[5] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาสุรเสนาฯ ในฐานะผู้สำเร็จราชการคนที่ 2 จึงได้ก้าวขึ้นมาเป็นข้าอำนาจใหม่และอัครมหาเสนาบดีควบตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแห่งราชสำนักและสมุหนายกอันเป็นตำแหน่งศูนย์กลางของการกระจายอำนาจควบคุมดูแลราชการภายในราชอาณาจักร และหัวเมืองประเทศราชในขอบเขตขัณฑสีมา และดำรงตำแหน่งสำคัญนี้อยู่ต่อไปแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาจะยุติบทบาทผู้สำเร็จราชการคนที่ 1 ลงแล้วก็ตาม[2] หลักฐานการมีอยู่ของผู้สำเร็จราชการคนที่ 2 เป็นเรื่องพบยากในหน้าประวัติศาสตร์ เนื่องจากเป็นภาวะพิเศษเมื่อท่านเข้ามามีบทบาทไม่นานช่วงเปลี่ยนถ่ายอำนาจของผู้บริหารสูงสุดของรัฐบาลสยาม จากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสามารถแก้ไขปัญหายืดติดกับตัวบุคคลแบบเก่า เช่น การลดบทบาทตัวขุนนางจากตระกูลขุนนางแล้วตั้งสภาองคมนตรีขึ้นเป็นที่ปรึกษาของพระเจ้าแผ่นดินแทนการหารือกันเองภายในกลุ่มเสนาบดีที่มักจะมีสมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นประธานดังที่ผ่านมา พระราชระณนั้นหลักฐานเดิมที่เหลืออยู่เกี่ยวกับบทบาทและผลงานของผู้สำเร็จราชการคนที่ 2 จึงมักจะสอดแทรกอยู่ภายในหมายรับสั่งที่พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาสุรเสนาฯ โดยตรงเท่านั้น ที่บ่งชี้ความมีตัวตนของท่านคู่ขนานกับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการคนที่ 1 โดยอาศัยการสังเกตหมายรับสั่งบางฉบับในภาวะพิเศษนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาสุรเสนาฯ กรมพระยาปราบปรบพิภพ
พระราชโอรสของรัชกาลที่ 2 กับเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี (ภาพจาก www.wikipedia.org)

ฉบับที่ 90
(สมเด็จพระเจ้าพระยาสรณมวดยสมเด็จพระกรมพระ)

ร.ที่ 72

ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงษเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์

ด้วยเวลานี้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เข้ามาหาหม่อมฉันแจ้งความว่าท่านได้ทราบความตามปากนอกแล้ว สอบถามดู ได้ความว่าพระยาศรีสิงห์เทพกับพระยาจำแสน ต่างคนถือเปรียบแก่งแย่งกันไปไม่ปรองดอง กัน ฝ่ายพระยาศรีก็ว่าเป็นธรรมาธิบดีเมืองลาว พระยาจำแสนเป็นธรรมาธิบดีเมืองเขมร ต่างคนต่างไม่รู้ไม่เห็นกันดังนี้ กลั้วว่าราชการในกรมมหาดไทยจะพ้นเพื่อนฉันแปรไป เมื่อต่างคนต่างโคงไปด้วยกันทั้งสองข้าง ดั่งนี้แล้ว ที่ไหนท่านจะทรงบังคับบัญชาลงได้ เวลานั้นท่านก็ได้ว่ากล่าว ดุดันเอาพระยาจำแสนมาก สอนให้กลัวเกรงอ่อนน้อมต่อพระองค์ท่าน อย่าให้ทำตื้อดิ่งสิ่งหลงไป

ท่านจึงขอให้หม่อมฉันจัดการเรื่องนี้เสียให้เรียบร้อย ขอให้ช่วยให้พระองค์ท่านมีอำนาจบังคับบัญชา ตลอดได้จริงๆ อย่าให้การแย่งแย่งกันไปที่โน่นบ้างที่นี้บ้าง ให้รวบรวมราชการเข้าไว้ทำให้พร้อมๆ กันแห่งเดียว จึงจะสมควรที่เปนกรมใหญ่ หม่อมฉันจึงได้บอกแก่ท่านว่า ท่านยังทรงรังเกียจเกรงอยู่ ว่าเขาจะติเตียนว่าตื่นเต้น จึงไม่อาจจะตั้งออฟฟิศและรวบรวมการเข้าได้ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ท่านว่าจะอายุใคร มอบการให้แล้วก็ควรต้องรักษาการให้เต็มที่ ขอให้ตั้งออฟฟิศเสียเหมือนหนึ่งกรมพระ กระจลาโหมแลกรมท่า มีราชการสิ่งใดให้ได้ประชุมทำพร้อมๆ กันจึงจะดี ท่านผู้ใหญ่ท่านมาเตือนดังนี้

จดหมายมา ณ วัน 2 ฯ 7 ปีชาน สัมฤทธิศก ศักราช 1240
(พระบรมนามาภิไธย) Chulalonkon R.S.[6]

ฉบับที่ 268
(จับผิดเจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท่วม บุนนาค))

ร.ที่ 195

ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์

ด้วยหม่อมฉันได้รับหนังสือของท่านลงวันนี้ว่าด้วยเรื่องความมองโง่นั้น ได้ทราบความทุกประการแล้ว

ให้ท่านทรงมีหนังสือตอบถึงเจ้าพระยาภาณุวงศ์ในเรื่องความต่างๆ ที่มีมานั้น ในเรื่องความเมือง เชียงใหม่ว่า หม่อมฉันได้สั่งให้ท่านรวบรวมความรายนี้ ท่านจะมีหนังสือไปให้ทราบเรื่องการประชุม เรื่องสุรานั้น ท่านควรจะให้พระยาพิพิธโกศสวรย์กับผู้ใดที่เป็นตระลาการชำระในความสุราไปด้วย แล เดือนว่าด้วยหนังสือที่ให้มีไปถึงกงซุลอังกฤษเดือนเรื่องความมองโง่นั้นว่าหม่อมฉันทูลถามท่านว่าเมื่อ วัน 3 ฯ 10 คำในที่ประชุมเสนาบดี หม่อมฉันถามเจ้าพระยาภาณุวงศ์ว่า หนังสือที่ให้มีเดือนเรื่อง ความมองโง่นั้น ได้มีแล้วฤยัง เจ้าพระยาภาณุวงศ์บอกแก่หม่อมฉันว่าได้มีไปแล้ว แลกงซุลอังกฤษ ตอบมาแล้วได้คัดไปถวายท่านแล้วนั้น หนังสือตอบมาว่าอะไร ท่านก็ต้องบอกแก่หม่อมฉันตาม ความที่เป็นจริง ว่าเจ้าพระยาภาณุวงศ์ยังไม่มีมา ท่านต้องทรงต่อว่าเสียให้เข็ดด้วย เป็นการจะหาผิด ถวายท่านว่าเหลวไหลในราชการ ท่านก็ยังไม่ได้รับหนังสือของเจ้าพระยาภาณุวงศ์ในเรื่องนั้น คำที่ บอกแก่หม่อมฉันนั้น เจ้าพระยาภาณุวงศ์ก็เป็นผู้ใหญ่แล้ว ทำไมจึงบอกง่ายๆ ดังนี้ เอาให้ขอโทษเสีย ให้ได้ แลทำถามเสียว่าได้คำตอบมาแล้วฤยังด้วย

อนึ่ง ท่านต้องทรงเห็นประโยชน์ในพระองค์และประโยชน์ในราชการมาก ที่จะได้เสด็จมาเองใน ประชุมเสนาบดีทุกคราว จะได้เป็นการป้องกันคนหาความผิดใส่ให้เปล่าๆ และจะได้เป็นการดีใน ราชการ ที่จะได้สำเร็จแล้วเร็วไปเป็นอันมาก ใครตีใครผิดก็คงจับได้ง่าย

เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์แลเรื่องเมืองอุไทยธานีนั้น พຽ່ງนี้จึงจะทูลมา ยังตรวจดูไม่ตลอด

จดหมายทูลมา ณ วัน 1 ฯ 10 คำ ปีมเมียจัตวาศก ศักราช 1244
(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์[8]

ฉบับที่ 741

(เป็นประธานผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเมื่อรัชกาลที่ 5 เสด็จออกนอกพระนคร)

ร. ที่ 704

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่า จะเสด็จพระราชดำเนินประพาศตรวจตราการในฝั่งทะเล ตะวันออกครั้งนี้ กำหนดประมาณ 24-25 วัน จึงจะเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพมหานคร ราชการทั้งปวงทรงมอบไว้แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์ ท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกระลาโหม เมื่อมีราชการอันใดมาให้ปรึกษาพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงษแลท่านเสนาบดี คือกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหินธรงค์ธำรง เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์แลขุนนางผู้ใหญ่บังคับ ราชการทั้งปวงให้สำเร็จเด็ดขาดการควรจะให้ตลอดไปได้โดยเร็วฉันทใด ก็ให้ปรึกษาพร้อมกันบังคับไปอย่าต้องให้รอคอยเสด็จกลับก่อนให้เสียราชการเลย

การทั้งปวงซึ่งเป็นพนักงานตามหน้าที่ตามกรม ก็ให้เสนาบดีแลอธิบดีในกรมนั้นๆ บังคับบัญชาการไปตาม กรมแห่งตนตลอดจนโรงศาลชำระความทั้งปวง อย่าให้หยุดยั้งรอว่าเป็นเวลาเสด็จไม่อยู่ให้ทำการเสมออยู่ เหมือนแต่ก่อน ขอทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอด้วยราชการในกรมมหาดไทย ในเวลานี้ราชการข้าง เมืองเขมรแลข้างเมืองเชียงใหม่เป็นการคับขันอยู่ถ้าเมืองพระตะบองจะมีโทรเลขทุกหัวเมืองอื่นๆ มี ใบบอกเข้ามาเป็นการบอกข่าวขอคำบังคับบัญชาประการใด ขอให้ทรงบังคับออกไปโดยทันที ตาม เลขาธิการที่เคยบังคับมาแต่ก่อน ถ้าเป็นการแปลกประหลาดมาใหม่เป็นการขัดข้องทรงสงสัยประการใด ควรปรึกษาให้ปรึกษากันกับเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เป็นต้น ให้ได้ตอบบังคับออกไปอย่าให้ต้องรอ อยู่ช้าเป็นอันขาด เว้นไว้แต่ที่เป็นการแผ่นดินสลักสำคัญ ซึ่งปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าควรขอผิดขอ รอจึงค่อยขอผิด ถ้าเป็นการขัดข้องประการใดก็ให้ทูลปรึกษาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ และ ปรึกษาเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ คิดอ่านผ่อนผันได้ตอบไป เมื่อการเกี่ยวข้องด้วยกรมใดให้ปรึกษา หาฤกษ์กับอธิบดีในกรมนั้นๆ ให้การสำเร็จไปโดยเร็วจงได้

อนึ่งขอทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ แลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ด้วยการจ่ายเงินในพระคลัง เงินที่เป็นเงินประจำเดือนขอให้ทรงสั่งจ่ายไปอย่าให้ต้องรอคั่งค้างเป็นที่ร้องกันว่า ขัดข้องเดือดร้อน ต่างๆ แลถ้าจะมาราชการจรอันใด ซึ่งจะต้องจ่ายใช้เงินโดยทันทีไม่ว่าจะมากน้อยเท่าใด ให้ท่านทั้งสองพระองค์นี้มีอำนาจที่จะสั่งจ่ายได้ตลอดไป

แลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงจัดเจ้านายอยู่ประจำรักษาวัง ให้เจ้าพระยามหินธรงค์ธำรงและเคาน์ซิลขุนนางผู้ใหญ่ เข้าเวรผลัดเปลี่ยนกันมารักษาพระบรมมหาราชวังตามเคย ขอให้ท่านทั้ง ปวงพร้อมเพรียงกันรักษาราชการ อย่าให้การทั้งปวงขัดข้องเสื่อมทรามไปด้วยเหตุที่เสด็จไม่อยู่ได้

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์[9]

ฉบับที่ 900
(ให้วางนโยบายป้องกันรักษาดินแดน)

ร.ที่ 753 พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ 3 ฯ 10 ค่ำ ปีมะกาฬศก ศักราช 1247

ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์

ด้วยทรงจดหมายส่งหนังสือบอกต่างๆ หลายฉบับ ได้อ่านแล้ว แต่ฉบับหนังสือไปรเวตที่ 5 พระยามหาอำมาตย์ว่าด้วยหัวเมืองลาวตามเชิงเขาบรรทัด ข้อความที่ได้ความมานั้น ก็เป็นความจริงทั้งนั้น หัวเมืองเหล่านี้ญวนคงเป็นเจ้าของมากกว่าเรา แต่เรายังมีคำที่จะพูดได้ว่า เมืองเหล่านี้เป็นเมืองส่วยของเราอย่างหนึ่ง โจรผู้ร้ายเข้ามาเบียดเบียนหัวเมืองลาวขึ้นในเข้ามา เราต้องระวังรักษาความสุขชีวิตแลทรัพย์สินสมบัติของราษฎรอย่างหนึ่ง เราเห็นว่าญวนกับฝรั่งเศสมีการรบพุ่งต่อกัน เจ้าแผ่นดินญวนหนีขึ้นมาตั้งอยู่ปลายเขตรแดน เราไปช่วยห้ามปรามรักษามีให้พวกลาวเข้าเป็นกำลังญวนต่อสู้ฝรั่งเศส เป็นการช่วยโดยทางพระราชไมตรี ความสามข้อนี้เป็นเหตุพอที่เราจะจัดการป้องกันรักษาหัวเมืองลาวตามเชิงเขาบรรทัดได้

หัวเมืองลาวเหล่านี้ถ้าข้างฝ่ายญวนบ้านเมืองเป็นปรกติ หม่อมฉันก็จะไม่คิดอ่านทะเยอทะยาน แต่บัดนี้รู้เป็นแน่แล้วว่า จะเป็นของฝรั่งเศส จึงจำเป็นต้องวางแผนไว้เพื่อจะป้องกันลำน้ำโขง ถ้าหากว่าฝ่ายฝรั่งเศสได้เมืองญวนเป็นสิทธิ์จะหวงเขาไว้ไม่ได้ก็แล้วไป ถ้าบางทีการที่เราช่วยเหลือแย่งแรงไปนกำลังได้ทั้งฝ่ายเขมรฝ่ายญวน แลที่เมืองเหล่านี้ไม่มีประโยชน์อันใดนัก จะเป็นเหตุให้เราพูดวางแผนไว้ได้ตลอดก็ไม่มีประโยชน์อันใดนัก แต่ได้เป็นเชื่อนเป็นคูกายนอก เพราะเห็นดังนี้จึงได้คิดอยากได้ไว้

การซึ่งพระยามหาอำมาตย์จะขึ้นไปเมืองเขมรราชฎ์ครั้งนี้โดยจะบอกกับบาดน้ำบาทหลวง ฤๅให้กิตติศัพท์รู้ไปถึงญวนว่าเราไปช่วยฝรั่งเศสก็จะเป็นประโยชน์ที่อยู่ ฝ่ายญวนก็จะไม่กล้าเข้ามา ข้างฝ่ายฝรั่งเศสก็จะเห็นเป็นเราช่วยเหลือแล้วถือเอาโอกาสนั้นออกไปจัดการหัวเมืองเหล่านี้เสียให้ทั่วทุกเมือง ให้พูดยินดีเอาว่าเมืองเหล่านี้เป็นเมืองของเรา เราจึงออกไปจัดการป้องกันรักษาไม่ให้เป็นกำลังแก่ญวนศัตรูกับฝรั่งเศส

ข้อซึ่งพระยามหาอำมาตย์จะให้ตอบบาทหลวงตามเรื่องราวพงษาวดารตามเหตุผลนั้นเขาก็คิดชอบอยู่แล้ว แต่อย่าให้พูดถึงเมืองงานเมืองหมอก แลอย่าให้รับว่าเมืองพวนเมืองลาวเหล่านี้เป็นของญวนพูดเลือนๆ เสียเกี่ยวไว้เป็นของเราให้มากๆ เปนดี ขอให้ทรงมีตราน้อยชี้แจงออกไปให้พระยามหาอำมาตย์ทราบตามทางราชการดังนี้

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์[9]

ฉบับที่ 896
(ถูกขอร้องไม่ให้ละทิ้งมหาตไทย)

ร.ที่ 431 พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ 7 ฯ 8 ค่ำ ประกาศปิดศก ศักราช 1247

ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์

ด้วยทรงจดหมายลงวัน 5 ฯ 8 ค่ำ เป็นความที่ทรงพระดำริห์การในเมืองนครเสียมราฐ แลเมืองลาวมานั้น ได้ทราบความแล้ว

การซึ่งทรงพระดำริห์การเมืองนครเสียมราฐนั้น เป็นการรอบคอบถูกต้องตามความจริงแน่ ผู้ที่จะไปนั้น หม่อมฉันเห็นว่าพระยามหาอำมาตย์ เปนดีกว่าใครๆ หมดแต่เห็นว่าไปติดราชการอยู่ทางโน้นจึงได้ถวาย พระองค์สายไป ยังมีอีกคนหนึ่งที่มีสติปัญญาเคยไปมาครั้งหนึ่งแล้ว คือพระยาเจริญราชไมตรี แต่เป็นคน เตะเสียทั้งไทยทั้งฝรั่ง กลัวว่าพระยาคทาธรจะดูถูก ฝรั่งก็จะไม่เชื่อ ถ้าทรงเห็นว่าหมอสายจะออกไปไม่ ได้ โดยเปนรูดุฝนและไม่ชำนาญในราชการ ก็ได้แต่มีตราขึ้นไปให้พระยามหาอำมาตย์ลงมา การข้างเชียง แดง ศรีทันตร แสนปาง เขาก็ได้วางไว้แล้ว จะเข้าไปก็แต่ความเมืองมหาสารคามเรื่องหนึ่ง วิตกแต่การที่ เมืองนครเสียมราฐเปนเวลานอนอยู่ดังนี้ ถ้าไม่ได้จัดการให้เรียบร้อยโดยเร็วจะมีเหตุการณ์ประการใดจะ แก้อภัยยากด้วยการเป็นทั้งภายนอกภายในอยู่ด้วย ครั้นจะหาตัวเข้ามาว่าที่กรุงเทพฯ การที่จะสืบสวนก็ ยาก บ้านเมืองก็มีการพัวพันทั้งสองเมือง หม่อมฉันมีความวิตกมากอยู่

การในเมืองลาวนั้นเห็นว่าได้ทำโทษเปนการกวัดข้นถึงประหารชีวิตรเสียสักรายสองรายคงจะสงบ ด้วย ลาวเหล่านี้ก็ซี้ซลาด ที่กำเร็บกันนักไปทั้งนี้ ก็เพราะเห็นว่าจะสู้ความ จนเลยเลิกไปได้เท่านั้น

การซึ่งจะแสดงเองนั้นเห็นว่าการเพียงนี้ก็ยังมีควรที่จะแสดง ราชการในกรุงนี้มากมายนั้น จะทิ้งการ มหาตไทยไว้ให้แกใครทำเห่นจะไม่ได้ ประการหนึ่งก็ทรงพระชราแล้วก็จะไปบอบช้ำยับเยินเสียในการ ที่ยังไม่เปนการจำเป็นดังนี้ ก็จะเป็นที่เสียใจมาก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์[9]

ฉบับที่ 444
(กำกับดูแลคณะกรรมการสร้างทางรถไฟไปจีน)

ร.ที่ 485 (ข)

ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์

ด้วยมีสเตอเออาร์ กุซอน ซึ่งสำเนาหนังสือกรมท่าแปลเป็นมีสเตอ เออาร์โกรกุซอนเป็นอินยี่เนียอังกฤษ ในอินเดีย มีหนังสือมายังเจ้าพระยาภาณุวงศ์ว่าจะขอแต่งตั้งให้พวกที่จะตรวจตราแผ่นดินบ้านเมือง ซึ่งควรจะทำทางรถไฟฤๅไม่ควรจะทำจะให้มีสเตอโฮลท์ แสเลตเป็นหัวหน้ามาในกองตรวจตรานั้น เข้าทางเมืองเชียงใหม่ฤๅเมืองรแหง ขึ้นไปเมืองเชียงแสน แล้วจะตรวจกลับลงมา ตลอดจนถึงกรุงเทพฯ

เห็นว่าการศึกษาครั้งนี้เป็นประโยชน์แก่การค้ามิได้เป็นอันตรายแก่บ้านเมืองอย่างใดอย่างใด จะต้องยอมให้ตรวจโดยทางไมตรี ขอให้ท่านมีตราถึงพระยาราชสัมภารากร และพระยาสุจริตรักษา เจ้าเมืองกรมการตามระยะทางที่จะลงมาถึงกรุงเทพฯ ให้อยอมให้พวกเซอร์เวนี ได้ตรวจตราดูการแลซื้อเสบียงอาหารโดยสะดวก

แลถ้าพวกเซอร์เวนีเข้าทางเมืองเชียงใหม่ ให้พระยาราชสัมภารากรจัดให้จำเขมงส์ตริยาฐไปกับพวกเซอร์เวจนถึงเมืองเชียงแสน แลกลับลงมาจนถึงเมืองตาก ถ้าพวกเซอร์เวจะไปตรวจตราดูสิ่งใด ทำอย่างใดให้ตรวจตราดูด้วย แล้วจดหมายเป็นรายงานไว้ให้ลเอียด ทั้งการที่พวกเซอร์เวทำแลพื้นบ้านภูมเมืองที่ตัวตนเองว่าเป็นอย่างไรมิไบบอกลงมายังกรุงเทพฯ ให้ทราบ ถ้าพวกเซอร์เวเข้าทางเมืองตาก ถูกกลับลงมาจากเชียงใหม่ถึงเมืองตาก ก็ให้พระยาสุจริตแต่งกรมการที่มีสติปัญญากำกับพวกเซอร์เวตรวจตราลงมาเหมือนเช่นจำเขมงส์ตริยาฐ อย่าให้เสียราชการได้ การที่เขาจะมาเซอร์เวนี้คงจะมาในแล้งนี้ ขอท่านได้ออกตราเสียโดยเร็ว แลมีหนังสือแจ้งความไปให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ทราบด้วยว่าได้ออกตราไปแล้ว

ทูลมา ณ วัน 6 ฯ 1 ค่ำ ปีมแมเบญจศก ศักราช 1245
(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์[7]

(หมายเหตุ : ฉบับที่ 444)

การสำรวจทางรถไฟไทยไปจีนครั้งนี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2428-29 (ค.ศ. 1885-86) ด้านหนึ่งเริ่มจากเมืองมะละแหม่งในพม่า อีกด้านหนึ่งเริ่มจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปบรรจบกันที่เมืองตาก (ระแหง) จากนั้นก็จะวางเป็นเส้นเดียวสู่เมืองเชียงแสนแล้วต่อเข้าจีนทางตอนใต้ด้านเมืองซูมา แต่ยังไม่ได้สร้างเพราะเกิดสงครามตั้งเกียเสียก่อน เพิ่งจะถูกรื้อฟื้นขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2557 นี้เอง เอกสารชิ้นนี้เป็นหลักฐานเดียวที่พบในเมืองไทยเกี่ยวกับโครงการนี้ ก็เป็นสิ่งเริ่มต้นมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระปิ่นสมุหนายก กำกับกิจการมหาดไทย

“สมเด็จพระปิ่นสมุหนายก” ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการคนที่ 2 เป็นเวลานาน 10 ปีเต็มระหว่างปี พ.ศ. 2411-21 นานกว่าผู้สำเร็จราชการคนที่ 1 (สมเด็จพระเจ้าพระยา) ถึง 5 ปี จึงได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นเสนาบดีที่สมุหนายกและได้ทรงทำหน้าที่สำคัญนี้อีก 8 ปีเต็ม (พ.ศ. 2421-29) ก็ได้สิ้นพระชนม์ลงในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2429 สิริรวมพระชันษาได้ 67 ปี[5]

รัชกาลที่ 5 ทรงพระอาลัยโศกเศร้าเสียพระราชหฤทัยยิ่งนัก นับเป็นการขาดเสาหลักของแผ่นดินคนหนึ่งไปอย่างไม่อาจหาใครมาทดแทนได้ ถึงกับเคยตรัสยกย่องคุณสมบัติของสมเด็จพระปิ่นสมุหนายกไว้ก่อนหน้าวันสิ้นพระชนม์ว่า “ถ้ามีเหตุการณ์ที่สมเด็จพระปิ่นสมุหนายกเป็นอย่างไรลง ข้าเองก็เหมือนแขนขาด ตาบอด เป็นสิ้นตัวลงเมื่อนั้น”[4]

เอกสารประกอบการค้นคว้า

[1] ไกรฤกษ์ นานา. สยามก๊วยอิสรภาพตนเอง ทางออกและวิธีแก้ปัญหชาติบ้านเมือง เกิดจากพระราชกุศलयของพระเจ้าแผ่นดิน. สำนักพิมพ์มติชน, 2550. (อ้างจาก LE MONDE ILLUSTRÉ, Paris, 13 Juillet 1861).

[2] เฉลิมพระยศเจ้านาย, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2472.

[3] ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1. สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, 2516.

[4] _____. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคต้น). องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.

[5] _____. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย). องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.

- [6]_____. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เล่ม 1). องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.
- [7]_____. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เล่ม 4). องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.
- [8]_____. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เล่ม 5). องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.
- [9]_____. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เล่ม 9). องค์การค้าของคุรุสภา, 2514.
- [10] ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรงจำ. บุญส่งการพิมพ์, 2507.
- [11] เทอดพงศ์ คงจันทร์. การเมืองเรื่องสถาปนาพระจอมเกล้าฯ. สำนักพิมพ์มติชน, 2547.
- [12] พระบรมราชโองการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลาชิรินทิตยา, โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2504.
- [13] ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี ทรงประทาน สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์, พิมพ์แจกในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พ.ศ. 2493.
- [14] LE MONDE ILLUSTRÉ, Paris, 19 Decembre 1868

เอกสารอ้างอิง

ไกรฤกษ์ นานา. (2565, 17 มกราคม). การเมืองสยามเมื่อต้นรัชกาลที่ 5 ใครคือผู้สำเร็จราชการ “คนที่ 2” ?.

ศิลปวัฒนธรรม. https://www.silpa-mag.com/history/article_38324